

10 қаңтар 2021 ж Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісі мен Мәслихат депутаттарының сайлауын бақылауды ұйымдастыру туралы «НАО» ҚҚК-ның қысқаша есебі

Есеп мазмұны:

1. Өткен сайлау туралы қысқаша жалпы мәліметтер: мәселелер, тұжырымдар мен шешімдер
2. Бақылауды ұйымдастырудың негізгі мәселелері 2021-2021: мәселелер, тұжырымдар және шешімдер
3. Тәуелсіз бақылау жағдайында дауыс беру қорытындылары: мәселелер, тұжырымдар мен шешімдер

2021 жылы "10" қаңтарда Қазақстанда Конституцияда көзделген мерзімде жергілікті және республикалық өкілді билік органдарына кезекті сайлау өтті.

Саяси белсенді қауымдастық осы сайлаумен жаңа Президенттің халық үніне құлақ асатын мемлекет, саяси қайта құрулардың басталуы және т.б. туралы мәлімдемелерінен туындаған үлкен үмітпен байланысты болды, сондықтан азаматтық қоғам сайлау процесінің барысын мұқият қадағалады.

I Өткен сайлау туралы қысқаша жалпы мәліметтер:

Қазақстанның 14 өңірі мен Республикалық маңызы бар 3 қаласында барлығы 10 мыңға жуық сайлау учаскесі бар;

1. Дауыс беруді бақылау барысында келесі ұйымдар қабылданды:

- ҚР партияларынан:

1. Нұр Отан (әрбір учаскеде бір өкілден);
2. Ақ жол;
3. Ауыл;
4. ҚХП;
5. Адал. Ел дауысы партиясынан бақылаушылар (308 бақылаушы 308 учаске 15 аймақта).

- құрылымдардан АҚДМ және әкімдіктер жетекшілік етуі мүмкін. А. Соловьеваның бақылаушылар штабы:

1. «Жастарға жол» ҚҰ (500 бақылаушы);

2. Азаматтық Альянс (1000 бақылаушы);
3. Аумақтық кәсіподақтар бірлестігі (1000);
Барлығы 507 учаске қамтылды. Ақпарат көзі 10.01.2021 жылғы бақылаушылар штабының онлайн брифингі;
4. «Таза сайлау», онлайн брифингті ұйымдастырушылардың ауызша хабарламалары бойынша 10.01.2021, осы ҮЕҰ-ның 5 000 (бес мың) бақылаушысы 25 (жиырма бес) қаланы қамтыды.
Барлығы мемлекетпен тікелей немесе жанама байланысты ҮЕҰ –дан 7500-ге жуық бақылаушы қатысты.

- ҮЕҰ тәуелсіз бақылау:

- 1.«Еркіндік қанаты» (307 өтініш берілді, оның ішінде 15 аймақтың 143 бақылаушысына 141 учаскесіне рұқсат етілді);
2. «Мұқалмас» Тәуелсіз бақылаушылар альянсы-деректер жоқ;
3. МИСК (237) 110 бақылаушы 5 аймақтан);
4. «Тәуелсіз бақылаушылар» ҚҰ (Алматы қаласы 8 ауданының 76 учаскесіне 173 бақылаушы)
5. Q-Adam - (60) Астана 34 учаскесінде 47 бақылаушы)
6. РСН - Алматыда 50(100) бақылаушы бар)
7. Абырой- қызметте заңды проблемалардың болуына байланысты бақылаушы тағайындай алмады
8. ЭХО - қызметінде құқықтық проблемалардың болуына байланысты қатыса алмады
9. «НАQ» ҚҚҚ- ҚР 8 өңірінің 123 учаскесіндегі 196 (1040) бақылаушы)

Мандаттарды тарату және НАQ хаттамаларын алу жөніндегі деректер

№	Қала	Жіберілді	Қолға берілді	УСК-мен қамтылды	Хаттамалар	Хаттама жолдан қайтарылды немесе қабылданбады
1	Астана	20	1	1	2	18
2	Алматы	140	9	9	13	127
3	Шымкент, ОҚО	520	35	35	37	483
4	Ақтау	20	1	1	3	17
5	Ақтобе	100	63	0	0	100
6	Орал	50	43	43	43	7
7	Қызылорда	180	44	34	34	146
	БАРЛЫҒЫ:	1030	196	123	132	898

Барлығы, шамамен 3744 бақылаушы жарияланды. УСК-лар шындығында НАО бақылаушыларының санының Қазақстан Республикасының барлық аумағында 700-ден аспағанын мойындады.

ҚОРЫТЫНДЫ:

1. Халықаралық тәжірибеге сәйкес, сайлау учаскелерінде бақылаушылардың болуы сайлау процесінің заңдылығының белгілерінің бірі болып табылады. Билік өкілдері сайлау учаскелеріне тәуелсіз бақылаушыларды жібермеу мақсатында өздерінің бақылау штабын және ҮЕҰ ұйымдастырды. Мұндай бақылаушылардың болжамды мақсаттары (а) бақылау фактісін имитациялау, бірақ дауыс беру процесін, бюллетеньдерді өңдеуді және дауыс беру қорытындыларын шығаруды нақты қадағалау және (б) билікпен үлестес емес бақылаушыларға кедергілер немесе кедергілер жасау болды. Псевдобақылау ұйымы жоспарланғанын және үйлестірілгенін, нақты және жаппай болғанын белгілі бір сеніммен айтуға болады;
2. Билікпен үлестес емес тұлғалардың сайлауды байқауы біршама ұйымдастырылуда, оған қатысушылардың құрамы көбейіп, ұйымдастырылып, кристалдануда. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында жоғарыда аталған 9 ұйым ұсынған кәсіби тәуелсіз бақылау институты пайда болды деп айтуға болады. Егер ҮЕҰ-ның келесі сайлау циклінде сайлауды байқауына билік тарапынан жасанды кедергілер болмаса, тәуелсіз бақылау барлық 10 мың учаскелік сайлау учаскелерін қамтуы мүмкін.

II. 2021-2021 жж. Бақылауды ұйымдастырудың негізгі мәселелері ???:

Сайлау күніне дейін:

1. ҮЕҰ мен оның аймақтық филиалдарын тіркеуді кешіктіру («Мукалмас» РБК);
2. ҮЕҰ қызметі және салық тәртібін сақтау мәселелері бойынша бақылаушыларды іріктеу және негізсіз қудалау (Еркіндік қанаты, ЭХО, МИСК);
3. Бақылаушыларға қадағалау қағидаларын қатандату және ҮЕҰ-ның бақылауға қатысуы түрінде заңнамалық кедергілер жасау (*7-ден астам түрлі құжаттар. Кейбір жағдайларда бақылаушыға арналған пакет кез-келген талаптарды болдырмау үшін жалпы саны 40 беттен кем емес 15 құжаттан тұрды.*);
4. 2020 жылғы "04" желтоқсандағы қаулының салдарынан ҮЕҰ-дан бақылауға қатысушылар санының шектелуі, оған сәйкес ҮЕҰ жарғыларында

бақылау жөніндегі қызмет көрініс табуы керек. Жарғыларға өзгерістер енгізу туралы хабарлама берген көптеген ҮЕҰ-ға әділет органдары жарғыларды қайта тіркеуден бас тартты немесе берілген өтініштерді қарау процесі сайлау күніне дейін кешіктірілді (МИСК-ке бас тартты, "НАҚ" әділет органынан 17.00-да 2021 жылғы "05" Қаңтарда жарғы бойынша келісім алды);

5. Тәуелсіз бақылаушылардың (а. Соловьеваның басшылығындағы партиялар мен бақылаушылар штабының ұйымдары) ресми түрде жүргізген бақылауын арандатқан жалған бақылаушылардың ҮЕҰ қызметі (қалай дәлелденеді? керісінше емес екені?)

6. Бақылау процесіне олардың тарапынан қатысудан бас тарту мақсатында бақылау топтарының белсенділерімен және басшыларымен алдын алу жұмыстарын (моральдық қысым) жүргізу;

7. Құқық қорғау органдарының күшімен өңірлерге жіберілген бақылаушы үшін құжаттар пакетін бірнеше рет алып қою жағдайлары (іс жүзінде ОҚО-да НАҚ өкілінен 600 құжат пакетін алған Абай КБК қызметкерлеріне талап арыз берілді);

8. УСК-ның басшыларының дәлелсіз жазбаша себептерге байланысты бақылаушыларды тіркеуден бас тартуы (Мұқалмас, ХАҚ 100 бақылаушы - Ақтөбеде және Оңтүстік Қазақстан облысы – Сарыағаш ауданында 100 байқаушы, Қызыл Орда аймағында- 66 бақылаушы);

9. Дауыс беру басталардан 15 сағат бұрын бақылаушылардың жеке клиникалардан (Сұңқар және т.б.) алынған ПТР нәтижелерін жарамсыз деп тану.

Сайлау күні:

1. Бақылаушыларды дауыс беру учаскелеріне дейін жазбаша түрде негізсіз себептер бойынша жібермеу;

2. Тәуелсіз бақылау өкілдеріне психологиялық және физикалық қысым. Мысалы:

- псевдо-бақылаушылар орындарды иемденуіне байланысты дауыс беру бөлмесінде орындықтарға отыруға мүмкіндік бермеді);

- УСК мүшелері, жалған бақылаушылар, құқық қорғау органдарының өкілдері байқау ережелерін бұзуға барлық жолмен түрткі болды

- УСК-ның әр түрлі бақылаушылар тобына деген әртүрлі көзқарасының айқын көрінісі: кейбіреулерге бейтарап және достық, басқаларға дұшпандық;

- ОСК өкілдерінің және, мүмкін, құқық қорғау органдарының бақылаушылардың бөлек бөлігіне деген көзқарасының жоғарылауы және біржақты болуы ;

3. Бюллетеньдерді өңдеу мен дауыстарды санау процесінің негізсіз айтарлықтай кешігуі. Келушілерді ескере отырып, мұндай бюллетендердің 25% -ы жалпы санының 75% -дан астамын құрады;
4. Псевдобақылаушылардың 20.00-ге дейін көптеген УСК жабылғанға дейін орнын тастап кетуі;
5. Бақылаушыларға дауыс беру нәтижелері туралы хаттамалардың көшірмелерін беруді немесе болдырмауды негізсіз (немесе ойдан шығарылған және жазбаша куәландырылмаған себептер бойынша) кешіктіру;
6. Дауыс беру нәтижелерін шығару кезінде кейбір бақылаушыларды әртүрлі сылтаулармен сайлау учаскелерінен шығару.

ҚОРЫТЫНДЫ:

1. 2019 жылғы Қазақстандағы президенттік сайлаудан кейінгі тәуелсіз бақылаушылардың өзін-өзі ұйымдастыруы қазіргі кезде Қазақстандағы наразылық топтарының жалғыз шоғырландырушы күші болып табылады. Тәуелсіз бақылаушылар әділ сайлаудың кепілі болып табылады. Осыны түсінген билік мұндай өзін-өзі ұйымдастыруды сөндіру және оның өкілдерін бақылау процесіне жол бермеу үшін кедергілер жасауға барлық жолдармен тырысты. УСК-да тәуелсіз бақылаушылардың болмауы, УСК-да «Сайлау туралы» ҚХР-ның ережелеріне сәйкес бақылаушылардың жұмыс істеуі үшін жағдайдың болмауы немесе бақылаушылардың жұмысына тікелей және жанама түрде кедергі жасау ОСК-ның біржақтылығын және дауыс беру нәтижелерінің тапсырыс бойынша жасалғандығын көрсетеді;
2. ҚР ОСК басқаратын сайлау комиссияларының жүйесі үшін қорытынды шығару үдерісіндегі ең маңыздысы:
 - а) бақылаушыларды дауыс беруді бейнетіркеу, бюллетеньдерді өңдеу және нәтижелерді жариялау мүмкіндігінен айыру;
 - б) бақылаушыларды нәтижелерді есептеу процесінен шығару;
 - в) тәуелсіз бақылаушыларға дауыс беру хаттамаларының куәландырылған көшірмелерін бермеу.
3. Өткен сайлауда бақылаушыларға деген көптеген біржақты көзқарас Ортсайлаукомның қазіргі (сондай-ақ бұрынғы) құрамының Қазақстан Республикасында бұрмалаушылық критерийіне сәйкес келетін сайлауды ұйымдастыруға қабілетсіз екендігін көрсетеді. ОСК биліктің жекелеген өкілдері мен билеуші партияның алдына қойған міндеттердің жетекшісі болып табылады.

ҰСЫНЫСТАР:

1. Мемлекеттік органдар үшін құқықтық актілер арқылы белгілеу үшін шекті мерзімді заңнамалық тұрғыдан белгілеу қажет, бақылаушы ұйымдар үшін халықтың қауіпсіздігі немесе денсаулығы саласындағы жедел жағдайдан туындамаған қандай да бір талаптар белгілеу қажет. Мысалы, коммерциялық емес ұйымға халықтың қауіпсіздігіне немесе денсаулығына байланысты емес қандай да бір мәселе бойынша немесе жедел жағдайдан туындамаған өзге де мәселе бойынша қандай да бір мемлекеттік органмен қандай да бір келісу жүргізуді ұйғаратын қандай да бір құқықтық акт болжамды сайлау күніне дейін кемінде 3 (үш) ай бұрын қолданысқа енгізілмейді;
2. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстерде және қылмыстық кодексте сайлау комиссияларының мүшелері үшін бақылаушының қызметіне кедергі келтіргені үшін заңдық салдарларды белгілеу қажет (бақылаушыны сайлау учаскесінде тіркеуден заңсыз және бейресми бас тартқаны үшін, бақылаушыға сайлау комиссиясы куәландырған дауыс беру нәтижелері туралы хаттаманың көшірмесін бермегені үшін, бақылаушыға сайлау учаскесінің ішінде бақылауына және аудио-бейнеге жазуына кедергі болатын жағдайлар жасағаны үшін дауыс беру нәтижелері туралы хаттаманың сайлау комиссиясы куәландырған көшірмесін беруді негізсіз кешіктіргені үшін, оның ішінде сайлаушыларға бюллетеньдер беру және сайлау жәшіктері ашылғаннан кейін бюллетеньдерді өңдеуге кедергі келтіргені үшін);
3. «Сайлау туралы» Заңда кез-келген адамға жүктеу мүмкіндігі бар дауыс беру нәтижелері хаттамасының сканерленген көшірмесін жүктей отырып, Қазақстандағы әрбір учаскедегі сайлау нәтижелері туралы халықты онлайн режимінде ақпараттандырудың регламенттері мен механизмін тағайындау қажет;
4. ОСК, АСК, УСК құрамына ҮЕҰ бақылаушыларының өкілдері кіруі керек;
5. Сайлауға байланысты барлық процестер мүмкіндігінше онлайн платформаға ауыстырылуы керек. Сайлау процесі дауыс беру стендтерінде процестің құпиясын сақтай отырып, тікелей онлайн режимінде таратылуы керек;
6. Бақылаушыларды мемлекеттік тұрғыдан ынталандыру қажет - толық жұмыс күні ақысы, күніне екі рет тамақтандыру, жол жүру ақысын төлеу, демалыс үшін қосымша күн мүмкіндігі;
7. Сайлау күні ұялы байланыс құралдарын бұзғаны үшін қылмыстық жауапкершілік белгілеу қажет;
8. Дауыс беру бюллетеньдерін қатаң есептілік нысандары ретінде жіктеу және сәйкесінше оларды нөмірлеу.

III. Дауыс беру жағдайында тәуелсіз бақылау нәтижелері:

БАРЛЫҒЫ	
Мәжилистегі УСК саны	192
Сайлаушылар саны	433 325
Дауыс берген	32%
Қолданылмаған бюл	68%

Мәжіліс	
Нұр Отан	50%
Ауыл	10%
Ақ жол	18%
Адал	12%
КХП	8%
Бүлінген.бюл	3%

БАРЛЫҒЫ	
Қалалық мәслихаттағы УСК саны	99
Сайлаушылар саны	225 070
Дауыс берген	23%
Қолданылмаған бюл	77%

Қалалық мәслихат	
Нұр Отан	44%
Ауыл	14%
Ақ жол	21%
Адал	14%
КХП	3%
Бүлінген.бюл	4%

БАРЛЫҒЫ	
Обл мәслихатта УСК саны	79
Сайлаушылар саны	167 228
Дауыс берген	38%
Қолданылмаған бюл	64%

Обл мәслихат	
Нұр Отан	58%
Ауыл	9%
Ақ жол	16%
Адал	10%
КХП	3%
Бүлінген.бюл	3%

ҚОРЫТЫНДЫ

1. Қазақстандағы барлық сайлаудың тұрақты жеңімпазы "Нұр Отан" партиясы халықтың белгілі бір қолдауына ие екені сөзсіз, және 2021 жылғы "10" қаңтардағы сайлауда бұл партия тәуелсіз бақылаушылардың хаттамаларына сәйкес аймаққа байланысты сайлаушылардың ең көп дауысын 46% - дан 62% - ға дейін алды. Сонымен бірге, көрсетілген деректердің дұрыстығы бақылаушыларда күмән тудырады: (а) бақылаушылардың қызметіне кедергі келтіру, (б) дауыс берген сайлаушыларды белгілі бір қауіпсіз, өшірілмейтін құралдармен таңбалаудың болмауы, (в) бақылаушыларға комиссия куәландырған дауыс беру қорытындылары бар хаттамалардың көшірмелерін бермеу немесе беруді кешіктіру, (г) тәуелсіз бақылаушылардың сайлау учаскелерін жабуында толық болмауы және т. б.
2. Тәуелсіз бақылау қорытындысы бойынша қалыптастырылған нәтижелер партиялар арасында дауыстарды бөлу бөлігінде ОСК-ның ресми қорытындыларымен ерекшеленеді. Тәуелсіз бақылаушылардың

хаттамалары мониторингінің нәтижелеріне сәйкес Мәжіліс пен мәслихаттардың 7% - дық өту шегінен 4 партия: Нұр Отан, Ақ жол, Адал, Ауыл өтті.

3. Өткен парламенттік сайлаумен салыстырғанда бүлінген бюллетеньдер саны 1,2% - дан 4% - ға дейін өсті.
4. Тәуелсіз бақылау нәтижелері бойынша құрылған нәтижелер сайлаушылардың келу көрсеткіштері бойынша ОСК-ның ресми нәтижелерінен ерекшеленеді. Сонымен, тәуелсіз бақылаушылардың пікірінше, сайлаушылардың белсенділігі әр түрлі аймақтарда 15%-дан 36% -ға дейін және орташа республикалық көрсеткіш 28% құрады.
5. Қазақстан халқының жалпы санынан сайлаушылардың 10%-ы арасында дауыс беру нәтижелерін алу үшін орасан зор мемлекеттік қаражат пен күш-жігер жұмсалуда.
6. Халықтың 13% -ы ғана Мәжіліс пен Мәслихаттардың болашақ құрамын анықтайды.
7. Халықтың небәрі 13%-ы халық мүддесін нақты білдірушілер болып табылмайтын депутаттарды ұстауға мемлекеттік бюджеттен миллиардтаған қаражат бөлуді заңдастырады.
8. Сайлаушылардың дауыс беру жәшіктеріне төмен келуі, бүлінген бюллетеньдер түріндегі наразылық %-ының жоғарылауы қолданыстағы сайлау жүйесі мен ағымдағы ресми партиялардың қызметіне халық арасында сенім жоқ екенін білдіреді және қарапайым саяси реформаларды іске асыруды-саяси партияларды тіркеуге жасырын табуларды алып тастауды, пікір көшбасшыларының БАҚ-қа тең қол жеткізуін ашуды және т. б. талап етеді.

Біздің ойымызша, сайлауға аз келудің себептері келесідей:

1. ҚР азаматтарының қазіргі партияларға деген сенімінің төмен болуы;
2. Партиялардың халықпен жұмыстын нашар жүргізілуі;
3. Жергілікті өзін-өзі басқарудың іс жүзіндегі механизмдер мен тетіктерінің болмауы;
4. Халық билігі институттары ретінде мәслихаттар мен мәжілістердегі халықтың көңілін қалдыру;
5. Нақты пікір жетекшілерінің партияларда болмау (немесе байқалмауы);
6. Партияларда халық үшін нақты іс-қимыл бағдарламалары мен нақты идеялардың болмауы;
7. Жақтастарды тарту бойынша партия тарапынан үгіт-насихаттың нашар болуы;
8. Мемлекеттік органдар тарапынан сайлаудың маңыздылығы туралы тиімді үгіттеудің болмауы;

9. Сайлаушылардың жалқаулығы;
10. Маусымдық-климаттық жағдайлар (қыс);
11. Демалыс кезінде тұрақты тұратын жерлерде сайлаушының болмауы;
12. Ковид 19 бойынша санитарлық іс-шаралар және жалпы жағдай;
13. Партиялардың спектрінің толық болмауы;
14. Сайлау жүйесіне деген сенімнің болмауы;
15. Халықтың саяси санасының төмендігі, оның саяси процестерге қызығушылығының төмендігі (өмір сүру жағдайлары мен сайлау арасындағы байланысты білмеу). Қазақстан азаматтарының мемлекеттік басқару жүйесіне енжарлығы мен немқұрайлылығы;
16. Қазақстанның цифрландырылуының жеткіліксіздігі жүйелеуге кедергі келтіретін халықтың үлкен көші-қоны;
17. Пропорционалды сайлау жүйесінің немесе ашық партиялық тізімдердің болмауы;
18. Партиялар арасында бәсекелестіктің болмауы;
19. Билік институттарына сенімнің төмендігі.

ҰСЫНЫСТАР:

1. Нақты саяси реформалар пакетін бастау және іске асыру;
2. "Сайлау туралы", "Қоғамдық бірлестіктер мен саяси партиялар туралы" заңдарды ырықтандыру;
3. ОСК туралы ережені, оның ішінде бұрмаланбаған сайлау өткізуге арналған нысаналы қондырғыны енгізе отырып қайта қарау;
4. Партиялардың Мәжіліс пен Мәслихаттарға өту шегін 3%-ға дейін төмендету
5. Мәжіліс пен М әслихаттарға 50\50 пропорционалды\көпшілік сайлаудың аралас жүйесін енгізу;
6. Сайлаудың маңыздылығы туралы түсіндіру жұмыстары бөлігінде халықпен жұмыс жөніндегі мемлекеттік органдардың қызметін жандандыру және күшейту (дауыс бергендерге қорғалатын табиғи аумақтарға баруға талондар беруге болады, Мемлекеттік қызметке кандидаттар үшін дауыс беру міндеттілігі және т. б.);
7. Сайлаушыларды дауыс беру процесіне қатысуға ынталандыру бойынша басқа елдердің тәжірибесін зерттеу. Кейбір елдерде әкімшілік жолмен дауыс беруге келмегендерді сайлауға қатыспағаны үшін айыппұлдарға мәжбүрлеу бар;
8. Сайлаудың барлық процестерін цифрландыру және "жеке кабинет" опциясы мен ЭЦҚ арқылы ашық қолжетімділікті қамтамасыз ету. ОСК жүйесінде белгілі бір сайлаушының келуі учаскеде болып/болмағаны туралы онлайн-база/есеп ашық түрде қолжетімді болуы тиіс;

9. "Жергілікті өзін-өзі басқару туралы" жаңа заңды қайта қарау немесе әзірлеу бастамасы;
10. Жарияланған протопартияларды тіркеу;
11. Сайлау туралы заңнаманың дауыс беруді бұрмалау және дауыстарды санау мүмкіндігін барынша азайтуға (алып тастауға) бағыттау;
12. Тәуелсіз бақылауды дамытуды ынталандыру;
13. Сайлаушылардың ең аз келу шегін енгізу және тиісінше, оған қол жеткізілмеген кезде пайда болатын келесі қадамдар мен шешімдерді әзірлеу қажет;
14. Президент Тоқаев жариялаған "Бәріне қарсы" деген жолдарды қабылдау керек және сәйкесінше дауыстардын минималды пайызынан асқан кездегі қадамдар мен шешімдерді әзірлеу қажет;
15. Сайлаумен (тиісінше республикалық немесе жергілікті) бірлесіп өткізілетін кемінде үш мәселе (жер және егемендік, аумақтық тұтастық туралы мәселелерден басқа) бойынша міндетті түрде референдум енгізу.
16. Дауыс беру процесінде "жәрдемдесу" немесе құқық бұзушылықтар жасау бөлігінде әкімшілік және қылмыстық қудалау істерінің тізбесін кеңейту (бұрмалау, алып тастау, бақылауға кедергі жасау және т.б.).

«НАҚ» Қоғамдық қайырымдылық қоры Алматы қ.

Сайт www.haq.kz, эл.адрес: info@haq.kz.

Әлеуметтік желілерге сілтеме

Телеграмм [@haqtime](https://www.instagram.com/haqtime)

Facebook [@haq.kz](https://www.facebook.com/haq.kz)

Vkontakte [@haqkz](https://vk.com/haqkz)

Twitter [@haq_kz](https://twitter.com/haq_kz)